

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

KÓP MÁNILI SÓZLER HÁM SINONIMLER

Abdiev A.

Ajiniyaz atındaǵı NMPI docenti

Kurbanbaeva F.

*Túrkiy tiller fakulteti qaraqalpaq
tili hám ádebiyatı tálim
baǵdarınıń 1-kurs magistrantı*

Sóz tariyxı til tariyxı menen, til tariyxı xalıq tariyxı menen, xalıq tariyxı jámiyet tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Birin ekinshisinen bólip qarawǵa bolmaydı, bárin baylanıstırıp qatar aytıwdı talap etedi. Tap sonday sinonimlerdiń payda bolıw tariyxı ulıwma sózlik quramınıń rawajlanıw tariyxı menen tıǵız baylanısta boladı. Sózlik quram bar jerde barqulla sinonimler de birge júredi. Ulıwma leksikanıń payda bolǵan jerinde sinonimler de jasalǵan. Demek, sinonimler óz-ózinen bir jaqtan kelmegen, al sózlik quramınıń óz ishinde payda bolǵan.

Sinonimler menen kóp mánili sózler dúnyadaǵı zatlardıń, qubılıslardıń hár qıylı sıpatların, qásiyetlerin, belgilerin hár tárepleme izertlewdiń nátiyjesinde, adam balasınıń oylawınıń rawajlanıwı arqalı kelip shıǵadı.¹ Demek, tildegi sinonimler de adamzat jámiyetiniń ósip jetiliskeń paytında, ilim hám mádeniyattıń rawajlanıwı dáwirinde birgelikte keń óris alıp, sózlik quramınıń bayıwına óz tásirin tiygizedi. Olay bolatuǵın bolsa, sózlik quram tildiń qanday jaǵdayda ekenligin bildirse, al sinonimler sózlik quramınıń qanday ekenligin bildiriwshi kórsetkish bolıp tabıladı.

Sinonimlerdiń payda bolıw sebepleriniń úsh-tórt usılın orıs tili izertlewshileri atap ótti. Máselen, A.A.Reformackiy sinonimler sırttan kirgen sózler arqalı, dialektizmler, jargonlar arqalı dese, E.M.Galkina-Fedoruk sóz jasaw usılı arqalı, dialektizmler arqalı, sırttan kirgen sózler arqalı jáne evfemizmler menen vulgarizmler arqalı jasaladı dep tórt túrin kórsetedi.

Qálegen tildiń rawajlanıw dárejesi menen onıń baylıǵı sózlik quramdaǵı sózlerdiń sanı menen ólshenbeydi. Sonıń menen birge sózlerdiń semantikalıq baylıǵı menen de ólshenedi. Leksikanıń mánilik baylıǵın, onıń sapa jaǵınan rawajlanǵanlıǵın kórsetetuǵın birden bir belgi - sózlerdiń kóp mánililigi.

Sózdiń tiykarǵı mánisi belgili bir shınlıqqa baylanıslı uluwma tariyxıy praktikanıń tiykarında jasaladı. Sózdiń awısqań mánileri tillik faktlerdiń negizinde oylaw qábiyetine súyenip qollanıwdıń nátiyjesinde payda boladı. Eń dáslep bir sóz bir ǵana uǵımdı, ya

¹ Ефендиев, Ф. М. Слово и понятие. М., 1956. 62-бет.

qubılıstı bildiriw ushın qollanǵan bolsa, keyin ala olar bir neshe mánilerde jumsala baslaǵan. Buǵan, birinshiden, adam balasınıń ómir turmıs nızamlılıǵın tereń biliwi, seziniwi tásir jasaǵan bolsa, ekinshiden, sózdiń sapa jaǵınan rawajlanıwına onıń eń dáslepki mánisi tiykar bolǵan.

Qaraqalpaq tilinde kópshilik sinonimler sózdiń kóp mánililigi tiykarında dóregen. Sózler bir-birine baylanıslı bir neshe mánilerde qollanılganda, sol mánilerdiń bir qatarı ekinshi bir sóz mánisi menen sáykes kelip qaladı. Sonıń nátiyjesinde forması boyınsha hár túrli, al mánisi jaǵınan derlik birdey, biraq bir-birinen qanday da bir belgisi menen ajralatuǵın sózlerdiń qatarı payda boladı. Máselen, kóp mánili **ayaq** sózin alıp qarayıq. Bul sózdiń tiykarǵı mánisi janlı zatlardıń denesiniń belgili bir bólegin ańlatadı: adamnıń ayaǵı, tawıqtıń ayaǵı hám basqalar. Bul sóz tek usı mánisinde yemes, al bunnan basqa awısqaqan bir neshe mánilerdi de ańlatadı. Mısalı japtıń ayaǵı, jumıstıń ayaǵı, taǵı basqalar. Bunda ol japtıń aqır, jumıstıń aqır, kósheniń aqırı degen sóz dizbeklerindeki aqırı degen sóz benen derlik bir mánililikke iye boladı. (jumıstıń ayaǵı – jumıstıń aqır, kósheniń ayaǵı - kósheniń aqır). Bul jerde kóp mánili ayaq sózi joqarıdaǵı awısqaqan mánisinde aqırı degen sózdiń sinonimi bola aladı.

Sonday-aq **ashıw** degen feyil sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi bekitiwli bir nárseni ashıw (máselen, esikti ashıw, qaqaqtı ashıw) bolıp tabıladı. Bul sóz usınıń menen birge qılmıstı ashıw, sırdı ashıw usaǵan sóz dizbeklerinde de tabıw mánisinde almasıp qollanıladı. Bunday jaǵdayda kóp mánili ashıw sózi tabıw sóziniń sinonimii boladı.

Qaraqalpaq tilinde sinonimler kóbinese sózdiń kóp mánililigi tiykarında payda boladı. Mısalı:

Suwıq xabar-jaman xabar;
Suwıq adam-qáhárli adam;
Jumıstıń kózi-jumıstıń usılı;
Máseleni qaraw- máseleni talqılaw;
Qurı sóz- paydasız sóz;
Awır gáp – jaman gáp, t.b.

Kóp mánililik tiykarında dóregen sinonimler kóbinese obrazlılıq máni boyawına iye bolıp keledi. «Miynettıń kózin tapqaq, baxıttıń ózin tabadı» degen naqıldı alıp qarayıq. Bunda miynettıń kózi degen sóz miynettıń usılı, miynet etiw usılı degen mánide qollanılgan. Al endi usı sóz dizbeklerindeki kózi, usılı degen sózlerdi bir-biri menen salıstırıp qarasań, onda kózi degen sinonimniń ótkirliǵı, obrazlılıǵı, kórkemliǵı usıl degen sinoniminen anaǵurlım kúshli ekenliǵı seziledi. Sonlıqtan da usınday kóp mánililik tiykarında payda bolǵan sinonimler ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında júdá jiyi qollanıladı.

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Tilimizde sózlerdiń birneshe mánilerde qollanıw qásiyetlerine onıń kóp mániligi dep ataymız. Ulıwma til biliminde sózdiń mánileri, sonıń menen birge qaraqalpaq tilindegi sóz benen onıń mánilerine baylanıslı máselelerdi sheshiw áhmiyetli bolıp esaplanadı. Sózlerdiń mánileri óz ara jaqın bolıp belgili bir túsiniklerdi ańlatıp keledi. Kóp mánili sózlerdiń hár bir mánisi hár túrli sinonimlik qatarlarda kele beredi. Tilimizdegi kópshilik sinonimler kóp mániligi tiykarında payda bolǵan. Forması boyınsha hár túrli, al mánisi boyınsha birdey bolǵan da, olardıń qanday da bir belgisi arqalı bir-birinen ajıralıp ta turadı. Kóp sózler qollanıw orınlarına qaray hár túrli mánilerdi ańlatıp keledi, al sinonimler bolsa hár túrli mánilerde qollanılmay, biriniń ornına biri kelip qollana beriwi múmkin. Til biliminde sózdiń kóp mániligi polisemiya dep ataladı. Máselen: haqıyqat-shın, el-xalıq-jurt sózleriniń I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı kóp mánili sózler kelgenligin kóremiz. Mısalı:

Anıǵına jetsem sol haqıyqattıń,

Onnan soń aytarman...

Arıwxan

Ax, Abdiraxman...

Shınında, bul isler jábir ǵoy saǵan...

Mende jurt qusap tasingan,

Bir japakesh shımalayman.

Qosıq – teńiz, bolsam – balıq,

Is buyırsa sizdey xalıq,

(I.Yusupov, I tom, 18-bet).

Doslarım ilham bermese, Ibrayımda ne sán bar,

Eli, xalqıń, dos-yaramıń, qádirdanıń bolmasa...

(I.Yusupov, II tom, 119-bet).

Bir sózdiń kóp mánili bolıp qalıplesiwi, ekinshi bir sózdiń sinonimlik qatarlarınıń bolıwına sebepshi boladı. Sinonimlerdi tabıw ushın olardı antonimler menen salıstırıp qaraw kerek. Sonda olardıń bir-birinen ayırmashılıqların ańsat ajratıp alıwǵa boladı.

Tilimizdegi kóp mánili sózler tildegi sózlerdiń qalıplesiwine, rawajlanıwına úlken tásir jasaydı. Kóp mánili sózler sinonimlik fondtı kóbeytip hám bayıtıp otıradı.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис. 1973.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис. 1968-жыл.

“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındađı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

3. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис. 1994
4. Қалендеров М. Қарақалпақ тил синонимлериниң қысқаша сөзлиги.
–Нөкис. 1990-жыл.
5. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық,
структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликleri.
–Нөкис. 1989-жыл.
6. Тихонов А.И., Ким И.И. Современный русский язык. –Ташкент. 1991.
7. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. I-II том. –Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992.